

12. ZÁVĚR

Prostor raně středověké sídelní aglomerace Břeclav – Pohansko je v centru zájmu archeologického bádání nepřetržitě již od roku 1959. Za 60 let terénního výzkumu byly odkryty sídlištní i funerální struktury rozličného charakteru. Jednou z nich je i jižní předhradí sledované aglomerace.

12.1 Jižní předhradí hradiska Břeclav – Pohansko

Jižní předhradí bylo v 9. století rozsáhlým sídelním areálem, podle archeologických předpokladů dosahovalo rozlohy kolem 21–24 ha, což představuje zhruba 30–40% z celé plochy sídelní aglomerace Břeclav – Pohansko (Dresler – Macháček – Přichystalová 2008, 230, 266; Dresler 2011, 32, obr. 47). Zhruba 9 ha z celkového rozsahu jižního předhradí bylo prozkoumáno při záchranných archeologických výzkumech v letech 1960–1962, 1975–1979 a při systematických výzkumech v letech 1991–1994 (Vignatiová 1979; †Vignatiová – Klanicová 2001). Poslední drobné sondáže byly zaměřeny na zachycení opevnění předhradí na jeho východním a západním konci (Staeck 2011).

Na základě výsledků archeologické prospekce i archeologických terénních výzkumů lze předpokládat, že celá plocha byla v raném středověku aktivně využívána. Prozatím je na jižním předhradí evidováno 205 kostrových hrobů s 210 jedinci (z toho čtyři hrobové jámy neobsahovaly žádné lidské pozůstatky a 10 hrobových jam obsahovalo vícenásobné pohřby), 480 sídlištních objektů, 144 různých pyrotechnologických zařízení v objektech i mimo ně, 254 sloupových/kulových jam a několik žlabů. Většina objektů je na základě keramiky a nalezeného nekeramického inventáře datována do velkomoravského období (9. století). V 90. letech 20. století byly nalezeny i doklady časně slovanského osídlení této polohy (6.–8. století) (Vignatiová 1995, 116; †Vignatiová – Klanicová 2001, 24). Kostrové hroby patří obecně do velkomoravského období. Sídlištní objekty vytvářely tři výrazné kumulace, které J. Vignatiová (1992, 87–91) označila jako Osada I až III. Na rozdíl

od sídlištní zástavby hrobové komplexy postrádaly na první pohled jasnou organizaci v prostoru. Bez znalosti výsledků podrobnější analýzy prostorových vztahů sídlištních a funerálních komponent na předhradí nelze provádět další výzkum. Hrobové celky byly uspořádány do malých až středně velkých pohřebišť v rámci sídlištní zástavby anebo byly rozptýlené v malých skupinách nebo soliterně mezi objekty či ve volném prostoru mezi sídlištními strukturami (obr. 93).

12.2 Pohřební areály na Jižním předhradí hradiska Břeclav – Pohansko

Na Jižním předhradí se doposud prozkoumalo 205 evidovaných hrobů s 210 jedinci. Na třech místech zkoumané plochy byly zaznamenány větší kumulace funerálních objektů – v jihozápadním rohu velké plochy, v severozápadním rohu velké plochy a ve střední části velké plochy, u její jižní hrany (plán 1, výřezy A, B, C). Tyto kumulace je možné interpretovat jako malá až středně velká pohřebišť.

Deset hrobů objevených v letech 1991–1994 se také nacházelo v poměrně malých vzájemných vzdálenostech, ale na základě rozmístění hrobových jam a orientace hrobů není možné vyslovit jednoznačný soud, zda se jednalo o kompaktní funerální areál.

Naopak devět hrobů nacházejících se po obvodu do půlkruhu rozmístěných zemnic v západní části velké plochy, řadu šesti hrobů zakončených prázdnou hrobovou jámou JP/88 a řadu pěti hrobů ve východní části velké plochy v blízkosti základového žlabu, jenž je pozůstatkem oplocení, je možné bez větších pochybností prohlásit za malá pohřebišť (plán 1, výřez B, obr. 30).

12.3 Pohřební ritus na Jižním předhradí

Při odkrývání hrobových jam na Jižním předhradí nebyly evidovány žádné zvláštní úpravy jejich interiéru nebo přítomnost speciálních konstrukčních prvků. Výkopy jam měly většinou rovné dno, kolmé nebo šikmé stěny.

Objevily se tu i stupňovité úpravy stěn, ale s ohledem na tehdejší podmínky při výzkumu (silné narušení terénu těžkou technikou, slabá rozlišitelnost zásypů hrobových jam) se velmi pravděpodobně jednalo o uměle vytvořené tvary vzniklé při upřesňování tvaru a velikosti výkopu hrobové jámy.

Jako pravděpodobná se jeví přítomnost možné konstrukce při úpravě hrobové jámy hrobu JP/42 (muž s jezdeckou výbavou). Zhruba 110 cm od západní kratší stěny výkopu se k severní delší stěně (asi v úrovni levého kolenního kloubu) přimykala sloupová jáma o průměru 37 cm. Pokud budeme považovat sloupovou jámu za strukturu náležící k hrobu, je celkem možné, že sloup do ní usazený mohl fixovat primární dutý prostor, anebo mohl označovat hrob na povrchu.

O existenci dřevěných schránek v hrobech nemáme v dokumentaci žádné záznamy. Proto byl učiněn pokus, na základě kterého se stanovila jistá pravděpodobnost existence primárního dutého prostoru v hrobové jámě. Bylo vybráno osm hrobů s dobře dochovanými kostrami. Na fotodokumentaci (pouze šikmé snímky, často bez detailů) byly sledovány změny poloh kostí oproti původní anatomické pozici v souvislosti s tafonomickými procesy probíhajícími za jistých podmínek. Výsledkem experimentu bylo, že u všech osmi vybraných hrobů byla stanovena větší či menší pravděpodobnost existence primárního dutého prostoru (přítomnost stacionární schránky nebo rakve). Hypotetický výskyt schránky nebyl vázán na konkrétní rozměry hrobové jámy, ani na orientaci těla, ani na přítomnost či absenci hrobové výbavy, ani na pohlaví jedince. Na základě tafonomických procesů vypořádaných z fotodokumentace se na *Jižním předhradí* podařilo dokázat hypotetické používání schránek, i když archeologický výzkum žádné stopy po dřevěných konstrukcích nebo rakvích nezaznamenal. Je tedy možné počítat s tím, že používání dřevěných schránek mohlo být mnohem běžnější, než jak by vyplývalo ze zaznamenané četnosti tohoto jevu na základě archeologických výzkumů (*Mazuch – Hladík – Skopal 2017*).

Jedinci pochovaní na *Jižním předhradí* byli do hrobů ukládáni v orientaci, která je pro celou aglomeraci nejčastější. Celkem 66 jedinců bylo uloženo hlavou k jihozápadu a 60 jedinců hlavou k severozápadu. Zajímavé je rozdělení pohlaví u převažujících orientací. Ve směru JZ–SV byly ukládány hlavně ženy a děti. U mužů byl preferovaný směr SZ–JV. Rozdílné orientace u mužů a žen jsou vysvětlovány odlišnými rolemi obou pohlaví ve společnosti nebo v náboženské symbolice, které vycházely ze slovanské předkřesťanské víry a filozofie čerpající z indoevropského myšlenkového základu (*Koperkiewicz 2003*, 316–318; *Ungerma 2007*, 49). Nepodařilo se potvrdit podobné upřednostňování světových stran při uložení do hrobu u dětí se stanoveným pohlavím na základě analýzy aDNA. Rozhodujícím

faktorem v pohřebních zvyklostech při orientaci nebožtíka vůči světovým stranám byl patrně věk, a nikoli pohlaví.

Na všechny ostatní orientace připadá 28,5 % skeletů (u 27 hrobů se orientaci nepodařilo určit). Tyto ostatní orientace vytvářejí zhruba stejně početné skupiny. Jedná se o tzv. opačnou orientaci, směry SV–JZ a JV–SZ, orientaci v poledníkovém směru, S–J, J–S, a pro raný středověk obecně dominující orientaci – uložení nebožtíka hlavou k západu a nohama k východu. Orientace V–Z se vyskytla pouze v jednom případě. Nápadná je četnost minoritních orientací u jedinců pohřbených v nestandardních polohách těla, tedy mírně nebo extrémně pokrčených a uložených na pravém nebo levém boku. U čtrnácti jasně prokazatelných nestandardních poloh je evidována poledníková nebo opačná orientace celkem osmkrát. U jedinců orientovaných ve směru Z–V se vyskytuje pouze poloha na boku anebo na břichu. Na rozdíl od pohřebiště u prvního nebo druhého kostela hroby s orientací Z–V nevytvářely nápadné shluky, ale byly rozptýleny po celé zkoumané ploše. Ve skupině se vyskytují muži, ženy i děti, hroby s výbavou i bez výbavy. Z celé množiny se ale zřetelně vyděluje skupina hrobů dospělých mužů (celkem 4 hroby – JP/20, 42, 49, 58, cca 27 % ze všech hrobů západní orientace hlavy). Všechny tyto hroby obsahovaly inventář, v hrobech JP/42 a 49 se dokonce nacházely součásti jezdecké a bojovnícké výbavy; nacházely se v západní části velké plochy zkoumané v 70. letech 20. století, ale každý patřil do jiné sídelní struktury (plán 1). Svoji orientací se odlišují od sousedních hrobových celků. Je možné, že se tu projevuje chronologický prvek. Hrob JP/42 byl analyzován radiokarbonovou metodou. Podle výsledků analýzy hrob spadá do plata kalibrační křivky a jeho datování tak může být položeno obecně do průběhu 9. století (obr. 86). Na základě hrobového inventáře hrobu JP/42 a na základě sumárního výsledku analýzy C14 však můžeme interval zúžit na poslední třetinu 9. století. Orientaci Z–V na *Jižním předhradí* tedy patrně nelze spojovat se závěrečnou fází pohřbívání, tak jako je tomu například na pohřebišti u druhého kostela (*Mačáček et al. 2016*).

Na *Jižním předhradí* dominuje pro 9. století standardní uložení mrtvých – tedy poloha na zádech s nataženými končetinami (116 jedinců). U horních končetin je tolerováno pokrčení v lokti směrem k abdominálnímu nebo hrudnímu prostoru. Bohužel u 57 jedinců nebylo možné kvůli špatnému dochování kosterního materiálu nebo kvůli totální dekompozici polohu stanovit (plán 4). Hroby s nestandardními polohami těla nevytvářely na *Jižním předhradí* žádné významné soustředění v jednom prostoru. Byly rozptýleny po celé ploše výzkumu z 60. a 70. let 20. století. V rámci výzkumu z 90. let nebyli

objevení žádní nestandardně pohřbení jedinci. Jistou hustší koncentraci zaznamenáváme ve střední části velké plochy, kde se nacházelo osm hrobů s nebožtíky pohřbenými v nestandardní poloze. Jsou však rozptýleny na ploše kolem 1 ha (plán 4), což není možné pokládat za speciální okrsek pro zvláštní funerální rituály. Relevantnější výsledky dostaneme, když zaneseme umístění jedinců v poloze na boku nebo na břiše do plánu s vyznačením nejhustší koncentrace funerálních objektů (obr. 81). Až na hrob JP/17, zahloubený do zásypu objektu č. 6, jsou všechny hroby situovány na okraj anebo mimo nejhustší koncentrace hrobů, které označují pohřební areály malé až střední velikosti. Tyto závěry jsou platné pro většinu lokalit s výskytem jedinců pohřbených v nestandardní poloze (srovnej Profantová – Kavánová 2003, 58; Staňa 2006, 34; Ungerman 2007, 60).

Archeologický výzkum polohy *Jižní předhradí* zachytil kromě hrobů se skelety v různém stavu dekompozice také hroby, které neobsahovaly žádné kosterní pozůstatky. Jedná se o hroby JP/88, 144, 204 a JP/210. Prázdné hroby JP/144 a 204 měly rozměry dětských hrobových jam. Komplex JP/88 taktéž pokládáme za případný dětský hrob. Parametry výkopu jámy pro dospělého člověka měl pouze hrob JP/210. Všechny pravděpodobně dětské hroby obsahovaly keramickou nádobu – patrně se jedná o milodar. Existenci prázdných hrobových jam „dětských“ rozměrů je možné interpretovat jako hroby s úplnou dekompozicí skeletu. U hrobu JP/210 nemusí být úplně zetlení kostí vyloučeno, v úvahu však přichází rovněž možnost symbolického hrobu – tzv. kenotafu anebo mohly být kosterní pozůstatky intencionálně přemístěny. Doklady o sekundárním zásahu do výplně hrobu však chybí.

V prostoru *Jižního předhradí* byl zaznamenán také výskyt vícenásobných pohřbů. Podle archeologické dokumentace a také na základě antropologických posudků bylo definováno deset, možná jedenáct dvojhrobů. Šest z nich patří do uvedené skupiny bez větších pochybností. Nad pěti nálezovými okolnostmi visí otazníky, zda se skutečně jedná o násobný pohřeb. Celkově jde o velmi různorodou skupinu funerálních komplexů, která obsahuje pět kombinací jednotlivých antropologických kategorií (tab. 5). Nejčastěji se opakovalo uložení dítěte s dospělou ženou, celkem pětkrát, možná šestkrát (identifikace hrobů JP/47 a JP/48 jako dvojhrobu je pravděpodobná, ale nikoli bez výhrad). Ve dvou případech byli v jednom hrobě nalezeni dva dětští jedinci. Jednou se vyskytla kombinace dospělý neurčený jedinec / žena; dva juvenilní jedinci na prahu dospělosti; téměř dospělý mladík / dospělý muž. U dvojnásobných hrobů se obecně předpokládá, že osoby v nich pohřbené byly spojené příbuzenským nebo jiným sociálním poutem, zvláště když se jedná o pohřeb ženy

s dítětem. Na hradisku Břeclav – Pohansko je, mimo výše zmiňovaných vícenásobných hrobů a pohřbů z *Jižního předhradí*, evidováno dalších 22 hrobů s více jedinci různého charakteru. Na kostelních nekropolích se nacházelo 16 z nich (do seznamu nebyly započítány sekundární pohřby, tzv. sklady kostí, z pohřebiště u rotundy). Sedm z nich je dokumentováno na pohřebišti u prvního kostela a devět u druhého kostela. Na mimokostelních disperzních pohřebištech bylo na Pohansku doposud evidováno šest hrobů s více jedinci. Z počtu 1 034 číslovaných kostrových hrobů z lokality je jejich zastoupení mezi funerálními objekty 3,13%. M. Hanuliak (2004, 115) pro pohřebiště z jihozápadního Slovenska udává podíl 1,3% výskytu vícenásobných pohřbů (43 případů na 21 lokalitách). Pohřbívání více jedinců do společné hrobové jámy je jevem, který se vyskytuje v různorodých kulturních prostředích pro celé období raného středověku. Pro konkrétní komunitu je v nich zaznamenána mimořádná událost, což dokládají i poměry jejich výskytu vůči regulérním pohřbům (regulérní pohřeb – jeden jedinec v hrobové jámě v natažené poloze na zádech).

12.4 Superpozice hrobů na Jižním přehradí

Na *Jižním předhradí* byla doposud prozkoumána plocha o výměře zhruba 9,2 ha. Na tomto ohromném prostoru se podařilo archeologicky dokumentovat víc než 1 000 objektů různého charakteru (funerální, obytné, pyrotechnologické, hospodářské, fragmenty konstrukčních prvků, reliktů ohrazení ad.). Koncentrace sídlištních objektů byla na některých místech poměrně hustá, například v severozápadním nebo jihozápadním sektoru velké plochy ze 70. let 20. století (plán 1). Navzdory místy opravdu hustému osídlení nedocházelo k vzájemným superpozicím často. Celkově je na předhradí jasně prokazatelných superpozic s hrobem evidováno 28 a u dalších čtyř nelze stratigrafickou situaci bezpečně dešifrovat. Jedná se o hroby JP/130, 143, 147, 154 – o stratigrafických nejasnostech je víc informací v textovém katalogu. Nejčastěji bylo dokumentováno narušení sídlištního objektu hrobem – celkem dvacetkrát. Situaci, kdy mladší objekt porušil starší hrob, jsme zaznamenali čtyřikrát a stejný počet je evidován i u vzájemné superpozice hrobu s hrobem (tab. 6, obr. 32).

V některých částech předhradí superpozice hrobů s jinými objekty dokládají střídání areálů aktivit, sídlištní aktivitu vystřídal funerální nebo naopak anebo je v superpozicích zaznamenáno vícenásobné vystřídání využití daného areálu. Příkladem může být prostor v severozápadním rohu velké plochy. Zaznamenáno je tu poměrně rychlé střídání aktivit (funerální → sídlištní → funerální). Mezi sídlištními objekty

se zde nacházela výrazná kumulace hrobů (*Vignatiová 1977–1978*). V centrální části tohoto prostoru s výraznou hustotou hrobů a objektů byl situován hrob JP/21 (obr. 33). Tento dětský hrob (asi 10 let), orientovaný ve směru SV–JZ, byl razantně poničen výkopem obytné zemnice č. 6. Po zániku sídlištního objektu a po zanesení jeho zahloubené části sedimentem byl do jeho zásypu zahlouben hrob skrčence JP/17 a severozápadní stěnu zemnice porušil další hrob JP/20 s jedincem v natažené poloze s hlavou orientovanou na západ. Objekt je podle nálezů keramiky z výplně datován do pozdně velkomoravského období. V keramickém souboru je zaznamenáno zvýšené procento dobře páleného materiálu, objevuje se grafitová keramika, plastická výzdoba a hřebenové vpichy (*Pokorná 2011, 99, Abb. 10*). Na základě uvedeného můžeme předpokládat, že v průběhu 9. století (nejpravděpodobněji v jeho druhé polovině) se v tomto prostoru pohřbívalo. Během pozdně velkomoravského období zde fungovalo sídliště a po jeho zániku (nebo jedné z jeho částí) se sem opět vrátila funerální aktivita, kterou můžeme datovat někde na přelom 9. a 10. století nebo na počátek 10. století. Analogických situací bylo zaznamenáno několik. Z výše uvedeného vyplývá, že lidé z jižního předhradí hradiska Pohansko zde pohřbívali v intervalu možná od poloviny 9. století, určitě však ve druhé až třetí třetině 9. století a k ukončení funerálních aktivit došlo někdy na počátku 10. století. Tuto chronologii podporují i výsledky radiokarbonové analýzy ze šesti hrobů rozptýlených po celé zkoumané ploše předhradí (viz kapitola 8).

12.5 Postavení a charakter pohřebních areálů na Jižním předhradí v kontextu celé aglomerace

Podrobné zkoumání vlastností hrobových celků z *Jižního předhradí* přineslo pozoruhodné výsledky. Zaznamenáno bylo vydělení skupiny bohatě vybavených mužských hrobů orientace Z–V, do které patří i výrazné hroby jezdců a bojovníků. Tyto hroby se soustředily převážně v západní a východní části velké plochy. Obecně však lze říci, že bohatěji vybavené hroby se nacházely převážně v západní části zkoumané plochy. Pro střední část velké plochy byly naopak významné hroby obsahující keramickou nádobu a také hroby s nestandardním uložením těla, což může asociovat užívání pohanského pohřebního ritu. Analýza také postihla rozdíly mezi pohřebními zvyklostmi při pohřbívání dospělých a dětí.

U disperzních pohřebišť z předhradí lze vysledovat tři hlavní tendence: 1) zachycení sociální stratifikace pochované komunity; 2) vydělení použití různých typů pohřebních praktik ve skupině dospělých osob: bohaté

hroby mužů orientované na západ, hroby s inventářem v jiné orientaci než Z–V, hroby bez milodarů s nebožtíky v natažené poloze s pokrčením horních končetin směrem k pánvi nebo na hrudník, nestandardní uložení těla do hrobové jámy – tyto tendence v sobě mohou ukrývat nejen rituální, ale i chronologický faktor; 3) odlišení pohřebních praktik při pohřbu dospělých a dětí. Analogické spektrum zachycených jevů je pozorovatelné také na standardních pohřebištích kolem kostelů nebo na tzv. venkovských pohřebištích. Teze M. Hanuliaka (2004, 39), že v pohřebních areálech v rámci sídliště byly pohřbívány převážně děti s negativním společenským kreditem, nemá pro *Jižní předhradí* opodstatnění.

Při porovnání hrobů z *Jižního předhradí* s hroby z vnitřního prostoru hradiska objevené v poloze *Lesní školka* lze zjistit, že hrobové jámy na předhradí měly větší kubaturu, což může být indicie svědčící o vyšším (lepší) společenském postavení lidí žijících na jižním předhradí oproti populaci žijící uvnitř hradeb, ale mimo strukturu velmožského dvorce. Může to být důkaz o jiných pohřebních zvyklostech nebo se může jednat o chronologický faktor. Hroby z mladších úseků raného středověku bývají mělčí. Argumentům o rozdílnosti společenského statusu nahrává i fakt, že hroby z předhradí měly častější výskyt hrobového inventáře oproti hrobům z *Lesní školky* a předměty v nich nalezené byly z dnešního pohledu luxusnější, cennější.

Rozdíly byly patrné i v preferenci orientace nebožtíků. Pro hroby z *Lesní školky* je symptomatický výskyt orientace Z–V. Z 80 hrobů bylo v tomto azimutu pohřbeno téměř 49% jedinců. Na *Jižním předhradí* tvoří skupina hrobů hlavou orientovaných na západ pouze 9% z 210 individuí. Jasně převládá orientace na směry slunovratů, JZ–SV a SZ–JV. Opět je možným důvodem těchto rozdílů faktor jiných pohřebních praktik (zjednodušeně křesťanské versus pohanské).

Jako závěr lze vyslovit myšlenku, že komunita pohřbívající na *Jižním předhradí* byla patrně sociálně (a snad i nábožensky) stratifikovanější, zatímco komunita *Lesní školky* působí podle hrobů dosti unifikovaně (graf 13, 14).

Prostorové uspořádání funerálních areálů v obou polohách nese určité společné znaky. V *Lesní školce* se skupiny hrobů se stejnou orientací a malou vzájemnou vzdáleností nacházely většinou po obvodu anebo v rohových částech výrobně-obytných hospodářských jednotek pravoúhlého půdorysu. Výskyt osamocených hrobů či nesourodých skupin s odlišnou orientací a s větším vzájemným rozptylem v rámci sídlištní struktury může souviset s jinou časovou úrovní obou aktivit. Tento předpoklad dokazují v některých případech superpozice, kdy hrob porušuje starší objekt.

Hroby z *Jižního předhradí* byly rozptýleny po celé zkoumané ploše, ale jejich největší kumulace v západojižní, severozápadní a středojižní části velké plochy se prostorově vylučují s koncentracemi zemnic. Hroby se nacházely buď mimo sídlištní struktury anebo byly lokalizovány na okrajích tzv. Osad (Dresler – Macháček – Přichystalová 2008, 262–263, Abb. 27). O výskytu osamocených hrobů nebo nesourodých skupin hrobových celků s odlišnou orientací a větší vzájemnou vzdáleností platí stejné závěry jako v případě *Lesní školky* (kap. 7.3).

Navzdory rozdílnosti v charakteru a v prostorovém rozložení dominujících sídlištních objektů uvnitř opevnění a na jižním předhradí hradiska je viditelná shoda v základní struktuře sídlištních aktivit – prostorové uspořádání do menších sídelních struktur s náznakem vydělení zvláštního areálu pro funerální aktivity.

Shodu lze spatřovat i v organizaci pohřebních obřadů a funerálního prostoru. Zatímco u kostelních nekropolí předpokládáme, že pohřbívání na vymezeném *locus sacer* bylo organizováno velmi pravděpodobně centrálně (snad členy církve náležící ke kostelu) a bylo plánováno, na disperzních pohřebištích tento systém nemohl fungovat. Organizace a kontrola pohřbívání v sídlištním prostoru byla velmi pravděpodobně v rukách komunitou schválených a pověřených osob. Výběr místa pro poslední odpočinek zesnulých členů komunity byl zřejmě na bedrech těchto vybraných osob, mezi které můžeme počítat starší rodu (tzv. stařešiny), představené rodiny nebo hospodářské jednotky (tzv. *pater familias*) a snad pohanské kněze nebo osoby nadané zvláštními, magickými schopnostmi (v mladších písemných pramenech jsou tyto osoby uváděny v souvislostech s nežádoucími praktikami neslučujícími se s křesťanstvím: *sortileges, carios, divinos, incantatores* apod.) (Dynda 2017; Štefan – Wihoda 2018; Přichystalová 2018, 60–61).

12.6 Jižní předhradí hradiska Břeclav – Pohansko jako sídlo vojenské hotovosti

J. Vignatiová (1992, 94–99) již ve své studii o osídlení jižního předhradí hradiska vyslovila na základě svých empirických zkušeností a komparativních poznatků teorii o tom, že by se v případě této polohy mohlo jednat o sídelní areál příslušníků velkomoravské vojenské hotovosti/družiny s jejich rodinami, respektive s jejich celým hospodářským zázemím. K tomuto výsledku ji dovedly dva základní poznatky – jiná struktura sídlištních objektů oproti situaci na vnitřní ploše hradiska a evidentní výskyt nemalého počtu předmětů připisovaných bojovníkům a jezdcům. Tyto předměty, jako sekery, ostruhy, třmeny, se vázaly podle doposud zjištěným informacím o Pohansku pouze na polohu

Velmožský dvorec a dvě kostelní pohřebiště (stranou zůstává nový výzkum sídlištního areálu snad náležícího ke druhému kostelu a okolnímu pohřebišti) (Kalousek 1971; Dostál 1975; Macháček et al. 2016).

To, co vyděluje pohřbenou komunitu z *Jižního předhradí* od jedinců pochovaných na disperzních pohřebištích uvnitř hradiska, je přítomnost elementů jezdecké výstroje a bojovnícké výzbroje v hrobové výbavě. Tento faktor naopak jižní předhradí spojuje s populacemi pohřbenými na obou kostelních hřbitovech. Při procentuálním porovnání celkového počtu prozkoumaných hrobů k počtu mužských hrobů s výskytem zbraní a jezdeckých součástí je převaha pohřebiště kolem prvního kostela vůči jižnímu předhradí markantní (tab. 26). Ale když nahradíme celkový počet hrobů ze sledovaných poloh za počet hrobů s dospělým jedincem mužského pohlaví a opět tento počet porovnáme s počtem hrobů dospělých jezdců a bojovníků v těchto polohách, pak se nám ukáže úplně jiná situace. Na pohřebišti u prvního kostela a rovněž na jižním předhradí tvoří bojovnícká/jezdecká složka pohřbené mužské populace asi 20–22%. Na pohřebišti u druhého kostela je to 16%.

Součástí výbavy bojovníka nebo jezdce nepochází u obou poloh pouze z hrobů, ale také z výplní sídlištních objektů a z kulturní vrstvy. Z *Velmožského dvorce* pochází mimo hrobové celky nálezy ostruh, seker a šipky, z polohy *Jižní předhradí* se v sídlištních kontextech našly sekery, ostruhy, třmeny, hroty střel a kopí (tab. 27, 28). Na dvorci převládají nálezy z hrobů, na předhradí naopak ze sídlištních objektů a z kulturní vrstvy.

Ze studia archeologických pramenů podpořeného moderními metodami počítačové podpory vyplývá, že osídlení polohy *Jižní předhradí* má odlišnou strukturu než osídlení uvnitř hradiska (Dresler – Macháček – Přichystalová 2008, 265–268). Na rozdíl od hradiska zde dominovaly jako obytné objekty zahluobené zemnice s otopným zařízením v jednom z rohů. Na základě analýzy tvaru, konstrukce a nálezů z výplní objektů na předhradí nebyly ve významné míře identifikovány jednotky zaměřené na specializovanou výrobní aktivitu (Vignatiová 1992, Švecová 2000).

Ze sídlištních i funerálních komplexů *Jižního předhradí* pochází reprezentativní soubor předmětů dokládajících přítomnost bojovnícké/jezdecké složky raně středověké společnosti. Podobná kolekce artefaktů z celé sídelní aglomerace Břeclav – Pohansko pochází pouze z poloh *Velmožský dvorec* a *Severovýchodní předhradí* – pohřebiště u druhého kostela (Kalousek 1971; Dostál 1975; Macháček et al. 2014; Macháček et al. 2016). Na ostatních zkoumaných polohách uvnitř opevnění se předměty jako ostruhy a zbraně vyskytují pouze ojedinelé. Hroby z disperzních pohřebišť z *Jižního předhradí* obsahují početnější a honosnější hrobový inventář

než hroby ze sídlištních pohřebišť z vnitřní plochy hradiska (viz kapitola 7.3.3).

Všechny závěry konvenují modelu navrženému J. Vignatiovou (1992), ve kterém autorka interpretovala jižní předhradí hradiska Pohansko jako sídelní prostor a hospodářské zázemí příslušníků velkomoravské vojenské družiny s jejich rodinami.

12.7 Populace pochovaná na Jižním předhradí Břeclavi – Pohanska

Na *Jižním předhradí* bylo nalezeno celkem 205 kostrových hrobů s 210 jedinci. Do současnosti se dochovalo 190 koster. Určení pohlaví na základě antropologických metod provedla E. Drozdová (2005). Během pozdějšího výzkumu byla pro určení pohlaví dětských a neurčitelných koster využita molekulárně genetická analýza dochované aDNA. Využití moderního molekulárně genetického přístupu je vhodné právě v případě výzkumu fragmentárních kosterních pozůstatků nebo skeletů dětí a nedospělých jedinců, kdy je aplikace klasických antropologických metod pro určení pohlaví značně problematická.

Kosterní pozůstatky z *Jižního předhradí* jsou velice špatně zachovalé a fragmentární. Špatný stav zachovalosti kosterního materiálu negativně ovlivnil také kvalitu a množství autentické aDNA přítomné v kosterních pozůstatcích. I přes to, že získaná aDNA byla ve většině případů fragmentární a degradovaná, podařilo se její analýzou úspěšně určit pohlaví u více než poloviny zkoumaných vzorků.

Celkem bylo analyzováno 120 vzorků z dětských skeletů a neurčitelných koster dospělých z celkového počtu 123. Ze tří koster nebylo možné vzorky pro analýzu odebrat. Pro určení pohlaví byly vybrány dva běžně používané pohlavní markery, SRY marker a amelogeninový marker. SRY marker se pro určení pohlaví fragmentárních kosterních pozůstatků osvědčil, jeho prostřednictvím bylo pohlaví určeno v 98,3%. Nevýhodou SRY markeru je však to, že jedince ženského pohlaví lze na jeho základě určit pouze nepřímou, podle toho, že není přítomen amplifikační produkt. Pokud bychom hodnotili pouze identifikované muže, byla úspěšnost určení pohlaví 52,5%. Amelogeninový marker se při určování pohlaví z fragmentárních kosterních pozůstatků ukázal jako problematický, zejména v případě amplifikace Y-alely amelogeninu. Bylo nutné změnit kritérium hodnocení výsledků na základě jeho analýzy, proto byla zvolena strategie, podle které je již jediná úspěšná detekce obou alel amelogeninu dostatečná pro stanovení mužského pohlaví. S ohledem na toto hodnocení se podařilo pohlaví pomocí amelogeninového markeru určit v 87,5%.

Shodným výsledkem analýz pohlavně specifických markerů se podařilo pohlaví určit u 66 jedinců, 31 mužů a 35 žen (55% úspěšnost). U těchto koster bylo geneticky determinované pohlaví potvrzeno dvěma různými markery (SRY marker, amelogeninový marker) a tento výsledek lze považovat za průkazný.

12.7.1 Demografická struktura

Na *Jižním předhradí* bylo z celkové populace 190 jedinců identifikováno 30 mužů (15,8%) a 55 žen (29%), u 18 dospělých jedinců se pohlaví nepodařilo určit (9,5%). Dále bylo identifikováno 28 chlapců (14,7%) a 20 dívek (10,5%), a u 39 dětských koster se nepodařilo pohlaví určit (20,5%). Tato čísla jsou tvořena součtem výsledků genetického (Boberová 2012) a klasického morfometrického antropologického určení pohlaví (Drozdová 2005).

Obyvatelé *Jižního předhradí* nejčastěji umírali v dětském věku od půl roku do 13 let (infans II a III) a také ve věkové kategorii adultus II (30–39 let). Průměrný věk dožití mužů z *Jižního předhradí* byl 28 let, průměrný věk dožití žen byl 30 let.

12.7.2 Zdravotní stav populace, stresové faktory a zátěže na základě paleopatologického výzkumu

Kosterní pozůstatky jedinců z disperzních pohřebišť na jižním předhradí Pohanska přináší i přes špatnou zachovalost a fragmentárnost poměrně bohatou kolekci stop po chorobných změnách. Statistické zpracování obecných ukazatelů biologického stresu a traumat pak přineslo, některé zajímavé výsledky. Je ovšem nutné vzít v úvahu, že špatná zachovalost a z tohoto důvodu malý počet kompletních kosterních pozůstatků mohl některé výsledky paleopatologické analýzy zkreslit. Interpretace výsledků v kontextu interpretačních modelů o funkci jižního předhradí tak nebyla jednoduchým úkolem.

Při porovnání s vybranými slovanskými populacemi zařazují obecné ukazatele biologického stresu (*cribra orbitalia* a hypoplazie zubní skloviny) populaci z *Jižního předhradí* někde mezi vyšší složky společnosti a nejnižší sociální skupiny obyvatel Pohanska. Na druhou stranu nelze ani vyloučit přítomnost vysoce postavených jedinců, každopádně jižní předhradí hradiska nebylo sídlem elity tehdejší společnosti. Výskyt obou indikátorů biologického stresu byl na *Jižním předhradí* vyšší než u elity slovanské populace (Mikulčice-akropole). Srovnání frekvence výskytu obou indikátorů ukazuje u ostatních venkovských lokalit i u populací z centrálních sídlišť velkou variabilitu. Srovnání s pohřebišťem

okolo prvního kostela na Pohansku pak většinou ukazuje na stejné nebo mírně horší životní podmínky. Tyto malé a často statisticky nevýznamné rozdíly by se daly vysvětlit i větší diverzifikací společnosti na *Jižním předhradí*, ovšem interpretace těchto rozdílů je komplikována také nejasnou etiologií obou ukazatelů, které jsou zejména obecnými ukazateli biologického stresu.

Současný výskyt obou obecných ukazatelů biologického stresu (*cribra orbitalia* a hypoplazie zubní skloviny) u jednoho jedince byl větší na *Jižním předhradí*, což může naznačovat horší životní podmínky u této populace. Populace, která pohřbívala na pohřebišti okolo prvního kostela na Pohansku, tak mohla mít oproti té z jižního předhradí lepší životní podmínky, například lepší stravu nebo byly děti méně zapojovány do pracovních aktivit. Děti tak stresové období překonaly a připomínkou biologického stresu v dětství zůstal hypoplastický proužek (proužky) v zubní sklovině.

V případě traumatických změn, které jsou jedním z významných ukazatelů, pomáhajících nám odhalit způsob života historických populací a také míru mezilidského násilí, byl na *Jižním předhradí* stejně jako na pohřebišti okolo prvního kostela zjištěn vyšší výskyt traumatických změn u mužů. Na druhou stranu tato situace je typická pro většinu tehdejších populací, neboť muži se většinou zabývají činnostmi, u nichž je riziko úrazů vyšší. Mezi populacemi pak významné rozdíly zjištěny nebyly a to ani v případě, že jsme se zaměřili pouze na zranění v oblasti hlavy, jejichž výskyt více koreluje s nějakou formou mezilidského násilí. Analýza typu zlomenin dlouhých kostí na *Jižním předhradí* neukázala v porovnání s pohřebištem okolo prvního kostela významné rozdíly mezi populacemi stejně jako srovnání s blízkou slovanskou lokalitou Mikulčice (*Likovský et al. 2008*). U obou populací se jedná spíše o náhodná poranění, ovšem úplně vyloučit jejich vznik v mezilidských konfliktech nemůžeme. Přítomnost mezilidských ozbrojených konfliktů u obou populací z Pohanska dokládá sice početně malý, ale neopomenutelný soubor sečných zranění. Z *Jižního předhradí* se jedná o sečné zranění dolní čelisti (JP/132) a pravděpodobně také o amputaci nohy v oblasti metatarzů (JP/32). Na pohřebišti okolo prvního kostela, kde je předpokládáno pohřbívání členů vojenské družiny, byl počet sečných zranění vyšší a minimálně jedno sečné zranění bylo identifikováno u devíti dospělých mužů, jedné ženy a jednoho nedospělého jedince. Ve srovnání s lokalitou Mikulčice byl počet sečných zranění vyšší na pohřebišti okolo prvního kostela na Pohansku. Tento rozdíl nebyl tak výrazný ve srovnání s populací pohřbenou na *Jižním předhradí*.

Co se týká zranění u dětí, byla identifikována pouze jedna nezhojená zlomenina pravého pátého metakarpu u devítiletého dítěte mužského pohlaví. U tohoto

jedince byl také na holenní kosti zjištěn zánět, který byl aktivní několik týdnů až měsíců před smrtí. Příčinou obou zjištěných patologií mohla být jedna traumatická událost.

Srovnání frekvence výskytu Schmorlových uzlů mezi populacemi na Pohansku ukázalo jejich vyšší výskyt v populaci pohřbené okolo prvního kostela. Ačkoliv není etiologie Schmorlových uzlů stále úplně objasněna, obecně jsou spojovány se zvýšenou fyzickou zátěží, a to zejména u mladých jedinců. Někdy bývají spojovány také s jízdou na koni (*Wentz – De Grummond 2009*) nebo nošením těžkých břemen (*Wilczak – Kennedy 1998*). Vyšší výskyt u jedinců z pohřebiště okolo prvního kostela by pak dával smysl, neboť v kontextu zde pohřbených jedinců byla objevena i jezdecká výbava (*Kalousek 1971*). Analýza kosterních pozůstatků několika jedinců z pohřebiště okolo prvního kostela pak naznačuje, že bojovníci zde pohřbení byli lehce oděni jezdci, kteří se cvičili k boji z blízka (*Fikar 2016*).

Soubor zánětlivých změn je poměrně malý. Nálezy nespécifických zánětlivých změn jsou pouze u pěti jedinců. Velmi malý je také soubor jedinců se zánětlivými změnami v čelistní dutině (pouze 3 jedinci). V třech případech bylo vysloveno podezření na tuberkulózu. Přičemž diagnóza tuberkulózy byla podpořena histologicky pouze u vzorku žebra ženy z hrobu číslo JP/106, kde byla potvrzena přítomnost zánětlivého procesu. Osud této ženy je zajímavý také díky dalším paleopatologickým lézím. Bylo identifikováno také trauma dolní čelisti, které utrpěla pravděpodobně během dospívání. Další trauma bylo identifikováno na páteři, jedná se o pravděpodobné vykloubení meziobratlového kloubu mezi obratli C6 a C7, nebo zlomeninu příčného výběžku. Kromě toho, a možná i v důsledku uvedeného traumatu, došlo v páteřním kanálu k patologickému růstu měkkých tkání, který způsobil deformaci sedmého krčního obratle. Tato mladá žena pravděpodobně patřila podle archeologických nálezů k vyšší sociální třídě a možná právě to ji umožnilo přežít dostatečně dlouho na to, aby se onemocnění projevilo na kostech a aby se všechna traumata zahojila. Vzhledem k nálezu v páteřním kanálu, je pravděpodobné, že žena byla na konci života odkázána na pomoc druhých, neboť proces, který rozšířil páteřní kanál, patrně také tlačil na míchu. Na kostech ženy sice není pozorována výrazná stranová asymetrie, ale kosti jsou celkově gracilní bez výrazných svalových úponů, v rentgenovém snímku je patrné rozšíření dřevné dutiny a ztenčení kortikalis. Je tedy pravděpodobné, že před smrtí byla její pohyblivost omezena.

Změny na *lamina interna* lebečních kostí se podařilo identifikovat u 33 jedinců. U osmi z nich histologická analýza potvrdila hemoragický původ, který ukazuje na možné trauma nebo také na onemocnění způsobující krvácení, jako jsou například kurděje. U ostatních

jedinců nemůžeme vyloučit ani zánětlivý původ změn. Nejčastěji byly změny na vnitřní ploše lebečních kostí identifikovány u dětí.

Poměrně malý je také soubor vrozených anomálií a nádorových změn, ty ovšem patří mezi ojedinělé i v poměrně dobře zachovalých a početnějších souborech kosterních pozůstatků. Zajímavá je naprostá absence spondylolýzy u jedinců z *Jižního předhradí*. V tomto případě se může jednat pouze o vliv špatné zachovalosti, čtvrtý a pátý bederní obratel se zachovaly pouze u 21 dospělých jedinců.

Analýza chrupu jedinců z *Jižního předhradí* ukázala velmi nízké hodnoty jak v intenzitě tak ve frekvenci kazivosti. U mužů se zubní kaz vyskytoval u menšího počtu jedinců, bylo postiženo více zubů u jednoho jedince, u žen byla naopak vyšší frekvence kazivosti. Obě hodnoty stoupají s věkem. Kazivost byla nízká také ve srovnání s populací z pohřebiště okolo kostela a také ve srovnání s vybranými slovanskými lokalitami, což mohlo být ovlivněno například odlišným složením stravy. Je ovšem nutné vzít v úvahu také velikost vzorku a jeho poměrně špatnou zachovalost.

Přestože je soubor kosterních pozůstatků z *Jižního předhradí* poměrně špatně zachovalý a v některých případech značně fragmentární, poskytuje poměrně zajímavou kolekci paleopatologických změn. Informace získané paleopatologickým výzkumem jsou samozřejmě omezené, což vyplývá již z toho, že máme k dispozici pouze kosterní pozůstatky a většina chorob nebo traumatických změn se na kostře vůbec neprojeví. Je také nutné vzít v úvahu, že kosterní pozůstatky mohou podávat zkreslený obraz o životních podmínkách dané populace. Absence patologických změn může odrážet naopak horší životní podmínky, neboť jedinec, který byl vystaven stresu (nemoci) nepřežil v horších životních podmínkách dostatečně dlouho, aby se projevil na kostech a naopak (Wood *et al.* 1992). Získat úplný a jasný obraz o zdravotním stavu a životních podmínkách studované populace pouze na základě kosterních pozůstatků je tak velkou výzvou, to však neznamená, že se o to nemáme pokoušet.

12.8 Jací byli lidé, kteří žili na jižním předhradí hradiska?

Na základě výzkumu populace pohřbené na jižním předhradí sídelní aglomerace Břeclav – Pohansko si lze udělat základní obraz o komunitě, která zde žila, pracovala, bojovala a umírala v 9. století.

Podle výsledků izotopové stronciové analýzy zaměřené na přítomnost nelokálních jedinců v populaci lze říci, že většina obyvatel pravděpodobně pocházela z jiho- a středomoravského jádra Velké Moravy. Jistou pravděpodobnost nelokálního původu se

nám podařilo zjistit pouze u tří jedinců z 19 testovaných – jezdec z hrobu JP/42, žena z dvojhrobu JP/121 a žena pohřbená ve skrčené poloze z hrobu JP/122. Pro jedince z hrobů JP/42 a 121 přichází na základě výrazně vysoké hodnoty izotopového poměru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v úvahu jako území původu oblast krystalinika západně od Znojma, případně hornaté oblasti Západních Karpat nebo Alp.

Opačná situace je u jedince JP/122, u kterého je zubní sklovina méně radiogenní. V úvahu přichází původ v některé vzdálenější oblasti Panonské nížiny, případně v nějaké dílčí lokalitě s nižším $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ (např. Pavlovské vrchy). Zubovina má izotopovou hodnotu blízkou většině jedinců, což není v rozporu s pozdním věkem stráveným v oblasti Pohanska.

Navzdory předpokládané homogennosti obyvatel předhradí z hlediska původu zde byly identifikovány velmi pestré pohřební praktiky, které v sobě ukrývají náboženský, sociální a chronologický faktor. Pohřební areály a organizace pohřebních obřadů neprobíhala centrálně, ale byla na bedrech vyvolených, pověřených jedinců z jednotlivých uzavřených sociálních, možná hospodářských sídlištních jednotek.

Sociální status obyvatel předhradí byl velmi různorodý, podle hrobových celků můžeme předpokládat přítomnost nejnižších sociálních vrstev, jedinců se zvláštním společenským kreditem, jedinců běžné populace (zemědělci, příležitostní řemeslníci) a také jedinců, kteří se těšili statusu bojovníka – jezdce. O přítomnosti stop po interpersonálním násilí na mužských jedincích svědčí paleopatologický výzkum. To, že i jedinec s vážným zdravotním postihnutím mohl ve společnosti přežít, vypovídá o tom, že ekonomická síla dané hospodářské jednotky byla natolik stabilní, že péče o člena neschopného práce nebyla nemožná (například jedinec JP/106).

Osídlení jižního předhradí bylo úzce spjato s rozvojem, vrcholem a pádem centrálního opevněného prostoru. V období úpadku osídlení na hradisku pomalu upadá i sídlištní a také funerální aktivita na předhradí. Podle radiokarbonových dat lze pohřební aktivity položit do intervalu od druhé poloviny 9. století až do počátku 10. století.